

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОГНІТИВНОЇ ТА ПОВЕДІНКОВОЇ СКЛАДОВОЇ ОБРАЗУ СІМ'Ї ДОШКІЛЬНИКІВ

Терещенко М.В.

УДК: 159.92.27

Постановка проблеми. Сьогодні у нашому суспільстві все більше поширюються альтернативні форми шлюбно-сімейних стосунків, що ставить під загрозу не лише становлення позитивного образу сім'ї дошкільника, але й існування сім'ї як інституту. У своєму дослідженні поділяємо точку зору про те, що повноцінний розвиток особистості можливий у традиційних сім'ях [2;3;4]. До основних принципів традиційної сім'ї можна віднести: наявність законного шлюбу між чоловіком та жінкою; обов'язково з бажанням та народженням дітей; стабільність сімейних стосунків; чоловіча ідеологія (установка на верховенство чоловіка); вірність подружжя один одному; діада у стосунках. За таких умов можливе повноцінне становлення знань про особливості дитячо-батьківських стосунків, призначення чоловіка, дружини у сім'ї, відчуття дитиною захищеності, повноцінності.

Актуальність проблеми обумовлена тим, що дошкільний період – надзвичайно важливий для розвитку структурних компонентів образу сім'ї. Низка дослідників (А. Адлер, Е. Берн, Д. В. Віннікот Ю. Б. Гіппенрейтер, В. Ільїн, М.В. Осорина, В. Сатір та інші) відзначали, що те, що нам прививали у дитинстві кожного дня, протягом років стало невід'ємною частиною нашого життя, незалежно від того добре це чи погано, а вплив дитячих вражень дуже сильний, навіть більш сильніший, ніж бажання все змінити. Зокрема, Й. Стюарт та В. Джонс [5] писали, що людина починає створювати повість свого життя з моменту народження. До чотирьох років у загальних рисах відомий її сюжет, а до семи років повість уже майже завершена, з семи до дванадцяти вона «шліфується» та доповнюється деталями, у підлітковому віці вона переглядається та обираються більш реалістичні риси.

Аналіз останніх досліджень. Останнім часом здійснюються дослідження присвячені образу сім'ї, майбутнього чоловіка/дружини, які стосуються

підліткового та юнацького віку (Т.В. Андрєєва, Т.А. Демидова, Е.В. Козловська, О.А. Кляпець, Т.Л. Левицька, В.В. Мацюк, Н.Л. Москвічева, О.В. Полтавець, Л.Б. Шнейдер та ін). Образ сім'ї здебільшого вивчається через когнітивний компонент: знання про призначення сім'ї, функції чоловіка, дружини, особливості виховання дітей. Так, Н.Л. Москвічева виділила типи уявлень про сім'ю: «тепле коло спілкування» – 40,4%; «стабільний організм» – 19,9%; «притулок» («сховище») – 24,8%; «взаємна відповідальність» – 14,1%. При цьому практично не згадувались аспекти сімейних стосунків, пов'язані з прагненням до саморозвитку, самодосконаlostі, задоволенню індивідуальних потреб у батьківстві, материнстві, самореалізації в дітях.

Щодо дітей дошкільного віку, то у сучасних дослідженнях поняття «образ сім'ї» представлено описово, відображаючи лише когнітивний його аспект (М.А. Мацюк, О.Г. Куліш, Н.І. Демидова, Т.І. Пухова, О.В. Рижкова).

О.В. Рижкова досліджувала образ сім'ї за симптомокомплексами «Кінетичного малюнка сім'ї» (який ми також використовували у нашому дослідженні емоційної складової образу сім'ї) та бесіди з дітьми: що таке сім'я, навіщо вона потрібна людині, що роблять батьки, коли люблять свою дитину та коли сердяться на неї, що роблять діти, коли люблять та ображаються на своїх батьків [4]. У результаті були зроблені висновки, що 60% дітей сприймають сімейну ситуацію, як неблагоприємну, виявлено розпливчастий образ батьківської любові.

Спираючись на дослідження образу сім'ї у дошкільників [3;4;6;7], визначимо наступні його складові:

– емоційну: ставлення до атмосфери у сім'ї, прихильність дитини до батьків, ставлення до окремих членів сім'ї;

– когнітивну: знання про те, що таке сім'я, її призначення, знання сімейних сценаріїв повсякденного життя, функцій батька, матері, уявлення про любов, покарання, спільні дії батьків з дітьми;

– поведінкову: особливості режисерської гри.

Завдання статті: розкрити психологічні особливості структурних компонентів когнітивної та поведінкової складової образу сім'ї дошкільників; визначити вагомі фактори у становленні образу сім'ї дошкільників.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилось на базі дошкільних навчальних закладів Деснянського району міста Києва серед дітей старшої групи (N=70: 36 дівчаток, 34 хлопчики віком, середній вік – 5,5 років).

Оскільки одним із завдань статті є визначення факторів становлення образу сім'ї, для повноти розуміння матеріалу зупинимось на основних показниках емоційної складової. Більшість дошкільників оцінюють рівень благоприємної сімейної ситуації як низький, тривожність та конфліктність – середній; майже відсутнє максимально позитивне ставлення до сім'ї, матері та батька; чітко виражені знання щодо особливостей сімейного життя представлені не у значній кількості. Детальніше з особливостями емоційної складової образу сім'ї дошкільників можна ознайомитись у нашій статті [6].

Дослідження когнітивного компоненту образу сім'ї дошкільників ми здійснювали за допомогою авторської методики, яка була розроблена на основі теоретичного аналізу образу сім'ї дітей дошкільного віку. Методика складається з одинадцяти запитань, які стосуються знань дітей щодо особливостей сімейного життя.

Оскільки дана методика є авторською, ми вирішили визначити її валідність та надійність. Для визначення валідності нашої методики, ми обрали змістовну, яка формується однією з перших видів валідності і перевіряти її також можна відразу.

Згідно П. Клайну змістовна валідність визначається наступним чином [1], що ми й зробили :

- 1) вказати категорію досліджуваних, для якої призначений тест: дошкільники 5-6 років;
- 2) скласти список знань які підлягають тестуванню. На основі аналізу літератури ми склали наступні аспекти знань: знання про призначення сім'ї,

сімейних сценаріїв (за Е. Ейдемільером), функцій батька, матері, дитини, уявлення про любов, покарання;

3) виконати зовнішню експертизу отриманого списку на предмет його повноти і обґрунтованості. У якості зовнішніх експертів виступили психологи-викладачі кафедри практичної психології Київського університету імені Бориса Грінченка, методисти, психологи, директори шкіл у яких здійснювалось дослідження, батьки дітей (всього 57 експертів);

4) на основі списку скласти перелік завдань;

5) виконати зовнішню експертизу отриманих завдань. Експертами виступали психологи-науковці, практикуючі психологи, викладачі (17 експертів);

б) після перевірки перетворити їх в завдання в тестовій формі. Останній варіант методики за якою здійснювалось дослідження представлений у додатку 1.

Наступною важливою характеристикою доцільності використання методики є її надійність. Розмаїття характеристик та показників надійності тесту існує багато. Враховуючи переваги та недоліки, ми зупинились на ретестовій надійності. Ретестова надійність – це засіб визначення надійності психодіагностичної методики, за якого показники точності та усталеності результатів визначаються шляхом повторного дослідження. Надійність у цьому разі встановлюється як міра збігу результатів першого і повторного обстежень або як ступінь збереження рангових місць обстежених у виборці за ретесту. Коефіцієнт надійності r_t дорівнює коефіцієнту кореляції між даними таких обстежень [1]. Для порядкових шкал як міру усталеності результатів при перетестуванні ми використали коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

При визначенні показника ретестової надійності особливого значення набуває вибір інтервалу ретесту, тобто часу, що проходить між первинним і наступним дослідом. Цілком природним є те, що зі збільшенням цього інтервалу показники кореляції між даними досліджень набувають тенденції до зниження. Після проходження значного проміжку часу ретесту імовірність

виникнення побічних факторів суттєво зростає; можуть також виявитись наслідки цілком закономірних вікових змін психологічних властивостей, що вимірюються за допомогою тесту, можуть статися певні події, що впливають на стан і особливості розвитку психологічних властивостей досліджуваних. З цієї причини при визначенні ретестової надійності намагаються встановлювати не дуже тривалі інтервали часу (до кількох місяців). Ми досліджуємо дошкільників, коли інтервали мають бути ще меншими через те, що у цьому контингенті досліджуваних вікові зміни більшості психологічних властивостей особистості здійснюються інтенсивніше. Інтервал між повторним дослідженням складав два з половиною тижні. Занадто значних змін особистісних характеристик у дітей не відбувалось. У той же час, вони мали можливість дещо забути процедуру та особливості дослідження, оскільки у цей час крім інших вражень, які діти отримують у повсякденному житті, ми інтенсивно вивчали їх образ сім'ї.

Після того, як ми впевнились у можливості застосування нашої методики, розглянемо результати, які були отримані (проаналізуємо окремо хлопчиків та дівчаток див.: рис.1).

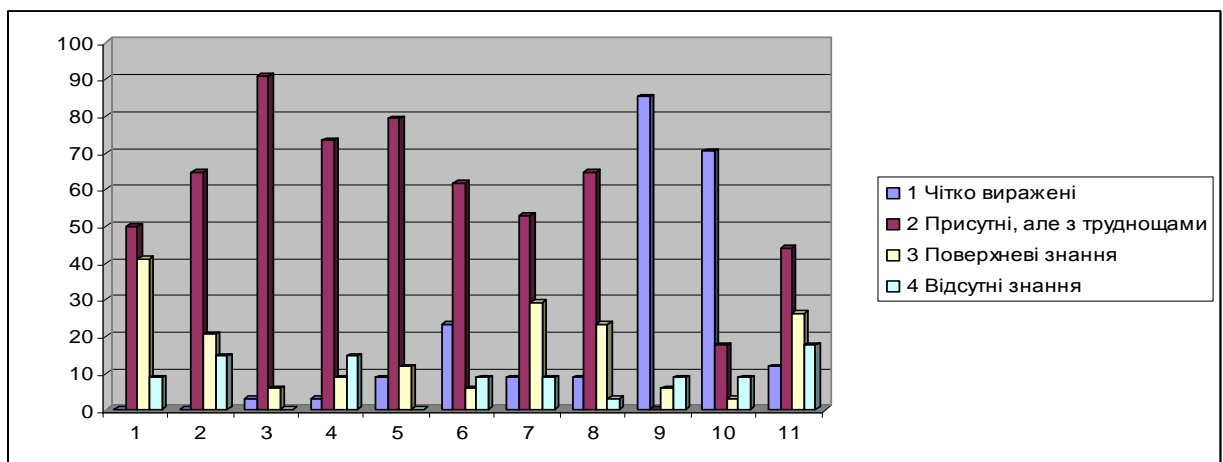


Рис. 1. Рівень вираженості знань щодо особливостей сімейного життя у хлопчиків дошкільного віку (у відсотках)

Для зручності цифрами від одного до одинадцяти позначені запитання про сімейне життя, які представлені у додатку 1.

Чітко виражених знань (3 бали), без певних труднощів ми не зафіксували. У хлопчиків в основному присутні знання з певними труднощами про сімейне життя. На запитання «Що таке сім'я», діти частіше відповідають наступним чином (50%; ми їм присвоїли 2 бали у відповідності з методикою дослідження): «мама, тато, діти», «люди, які живуть разом», деякі діти додають «щось роблять, готують їжу, гуляють», «близькі люди». Але представникам цієї групи потрібний час, щоб відповісти, вони потребують додаткових запитань, таких як: «пригадай, хто може входити у сім'ю», «чи вивчали ви сім'ю на малюванні, читанні», «згадай казки, мультиплікаційні фільми, і спробуй відповісти, що таке сім'я». Поверхневі знання представлені наступними твердженнями (41,2%; 1 бал): «мама, тато», «усі», «люди», «сім'я – це сім'я», «просто сім'я», «тато ведмедик та мама ведмедик». Відсутність знань (8,8%; 0 балів) діти демонстрували мовчанням, твердженням «не знаю».

На друге запитання «Для чого потрібна сім'я», ми отримали наступні відповіді (64,7%; 2 бали): «жити», «дарувати подарунки», «бути разом», «щоб не бути самотнім», «щоб було добре, свято», «щоб гуляти», «допомагати». Незважаючи на те, що діти відповідають на запитання, ми не віднесли ці відповіді до максимально виражених знань через те, що потрібний був тривалий час для отримання відповіді, у порівнянні з тими, які ми віднесли до максимально, чітко виражених. До поверхневих знань належать твердження (20,6%; 1 бал): «щоб була», «для чогось потрібна», «потрібна», «щоб їздити кудись». Відсутність знань (14,7%; 0 балів), як і в першому випадку діти виражали мовчанням, твердженнями: «не знаю», «не хочу говорити».

Відзначимо, що на третє запитання ми отримали чітко виражені знання, які представлені у невеликій кількості (3%; 3 бали): «все пояснюють, дають відповіді на будь-які питання». Це запитання виражене найбільшою кількістю (91,1%) наявністю знань, але з певними труднощами: «дарують подарунки (іграшки, цукерки, гарні речі», «усе купують», «відводять у дитячий садок»; але найчастіше діти відповідають, що «обіймають, цілують», «турбуються про діток», «усе дозволяють». Поверхневі знання також незначно представлені

(5,95): «щось роблять для дітей» (що саме дитина не відповіла), «просто люблять».

Деякі хлопчики (3%) мають чітко виражені знання про те, що роблять діти, коли люблять своїх батьків: «підтримують їх у складну хвилину, коли їм сумно». Відповідь була однозначною, впевненою, без зайвих роздумів, саме тому ми віднесли її до цієї категорії. Наступна категорія знань (оцінюється у 2 бали) презентована наступним чином (73,5%): «обіймають, цілують», «не злять батьків», «не засмучують», «слухаються», «люблять», «хочуть з ними гратись, кудись їздити». Група дітей, які отримали 1 бал відповіли наступним чином (8,8%): «ну, щось роблять», «напевне, дарують подарунки». До групи дітей, у яких відсутні знання, ми віднесли як і в попередніх випадках тих, які тривалий час мовчали, стверджували, що вони не знають або не хочуть відповідати на це запитання (14,7%).

Таким чином, уявлення дітей щодо любові між батьками та дітьми, в основному, ґрунтується на зовнішніх атрибутах: батьки та діти дарують подарунки, не зляться, слухаються, обіймають, цілують один одного. Такі уявлення щодо любові у дошкільному віці є досить позитивними, незважаючи на їх поверхневість, тривалий час у роздумах та стимулюванні до відповідей.

Хлопчики швидше та чіткіше повідомляють про те, що роблять батьки коли сердяться на своїх дітей (8,8% – 3 бали): «засмучуються», «довго розмовляють з дітьми (пояснюють, що так не потрібне себе поводити)». Інші діти (відповіді яких ми оцінили у 2 бали), також мають уявлення про дії батьків які сердяться на своїх дітей (79,4%): «не розмовляють з дітьми», «ставлять у куток», «кричать», «б'ють (по руках, спині)», «не дозволяють гуляти на вулиці з друзями», «не дозволяють дивитись телевизор, їсти солодке», «нічого не дозволяють робити». Поверхневі знання (11,8%) представлені наступним чином: «щось роблять», «нічого не роблять», «не дуже пам'ятаю».

Інше твердження більшою мірою, у порівнянні з попередніми, відображає чітке уявлення дітей про те, що вони роблять коли сердяться на своїх батьків (23,5% – 3 бали): «йдуть в іншу кімнату, і не прагнуть бачити батьків, особливо

тата», «не хочуть з ними гратись, йти на вулицю», «не хочуть ділитись з ними своїми подарунками, робити щось приємне». Певний рівень знань, але з труднощами та стимулюванням, діти також демонструють (61,8%): «мабуть, дратуються, ображаються», «кричать на батьків, але у їх відсутності», «просто сердяться», «ображаються на батьків», «не розмовляють з батьками». Відзначимо поверхневі знання (5,9% – після тривалого мовчання та прохань пригадати що ж роблять діти, коли сердяться на батьків: «нічого не роблять», «діти не сердяться на батьків»; та відсутність знань (8,8%): «не знаю», «не пам'ятаю».

Наступні дві тези пов'язані зі знаннями дітей про особливості повсякденного життя у сім'ї – сімейними сценаріями (за Е. Ейдеміллером). У хлопчиків ми відзначили максимально, чітко виражені знання щодо проведення вихідного дня (8,8%). Діти детально розповідають про те, коли вони прокидаються, йдуть у ванну кімнату, снідають, граються у комп'ютер, дивляться телевізор, граються у різні ігри з друзями, їздять до бабусі у гості. В іншу групу (дітям яким присвоїли 2 бали) входять хлопчики, які значно менше знають про те, як проходить їх вихідний день (53%). Діти менш детально, не у хронологічній послідовності, але називають дії які вони роблять у вихідний день. Дошкільники проявляють поверхневі знання (29,4%): «гуляю», «дивлюсь мультиплікаційні фільми», «граю у комп'ютер», «щось роблю цікаве», «ходжу у гості до друзів братика, бабусі та дідуся»; та відсутність знань (8,8%): «не знаю», «щось роблю», «нічого».

Друге запитання, яке виявляє знання дітей про сімейні сценарії повсякденного життя, стосується того, як проводить дитина день коли йде у дитячий садок. У відсотковому співвідношенні діти схожим чином з попереднім твердженням виявляють свої знання. Максимально, чітко виражені (8,8%) знання хлопчики демонструють детальними, хронологічними розповідями як вони прокидаються, збираються, що роблять у дитячому садку, у що граються, як ходять на заняття, готуються до свят, чекають, що їх заберуть батьки і вони підуть додому, зможуть

погратись у комп'ютерні ігри, тощо. До іншої групи дітей (з наявністю знань, але з певними труднощами), ми віднесли тих, які перераховували свої дії у буденний день (64,7%): «йду у дитячий садок, граюсь з друзями», «ще щось робимо», «спимо (деякі хлопчики повідомляли як вони не люблять спади у дошкільному закладі)», «ходимо у басейн, на прогулянки, екскурсії», «дивимось лялькові вистави», «займаємось математикою, читанням». До групи дітей з поверхневими знаннями (23,5%) ми віднесли наступні відповіді, які дуже схожі з іншими цієї ж групи: «щось робимо», поодинокі відповіді «граємось», «чекаю, коли забере мама додому, «співаємо», «займаємось різним». Мовчанням ми позначили групу дітей у яких відсутні знання (3%).

Дев'яте та десяте твердження стосуються знань дітей щодо функції матері та батька у сім'ї. Підкреслимо, що хлопчики відповідаючи на ці запитання демонструють найбільший відсоток максимально, чітко виражених знань у порівнянні з усіма іншими. Дошкільники з чітко вираженими знаннями (85,3%) дають наступні відповіді про те, що звичайно робить мама у сім'ї: «піклується про дітей та батька», «готує їжу, щось смачненьке, прибирає», «ходить на роботу», «збирає діток у дитячий садок, а тата на роботу», «робить подарунки». Знання хлопчиків про дії мами у сім'ї пов'язані в основному з господарсько-побутовими уявленнями. Деякі додають, що мама займається разом з дітками англійською мовою, математикою, водить на секцію та обіймає, цілує перед сном. Поверхневі знання про функції матері представлені наступними відповідями (5,9%): «ходить у різні міста», «свариться з татом». Відсутність знань про дії мами (8,8%) супроводжуються твердженням «не знаю, щось робить» та мовчанням.

Чіткі знання (70,5%) про дії батька у сім'ї пов'язані з роботою, відпочинком, певним чином з господарсько-побутовими функціями, але хлопчики частіше згадують спільні дії дітей та батька: «ходить на роботу», «їздить на машині та вчить дітей їздити», «сидить за комп'ютером»,

«спить», «щось лагодить, вчить дітей різати пилюкою», «ходить у басейн з дитиною і вчить плавати». Представлені знання з певними стимулюваннями (нагадаємо, за відповідь – 2 бали, 17,7%): «купує іграшки, різні речі», «працює», «постійно сидить за комп'ютером або спить, працює, відпочиває – і все», «допомагає мамі»; та поверхневі знання (3%): «гуляє». Відсутність знань про дії та батька у незначній кількості (8,8%) ми також зафіксували.

Останній аспект який ми досліджували щодо знань дошкільників про сімейне життя стосується того, що роблять батьки разом зі своїми дітьми. Хлопчики чітко знають (11,8%), що вони роблять разом з батьками у сім'ї: «граються», «відпочивають», «сплять, їдять», «відвідують різні заклади (парки, кінотеатр, цирк, рибалку)». Деяким дітям потрібно подумати, отримати додаткові запитання (44,1%), але їх уявлення схожі на попередні. Дошкільники згаданих вище категорій знань не лише знають, що вони роблять разом з батьками, але й описують, пригадують цікаві та емоційні моменти з життя. Діти з поверхневими знаннями (26,4%) називають дії які вони можуть робити з батьками: «гуляємо», «спимо, обідаємо», «ще щось робимо», «не можу пригадати..., мабуть, кудись їдемо», «мама водить у дитячий садок», «дивимось телевізор». Про відсутність знань щодо спільної діяльності з батьками (17,7%) можна говорити через твердження дітей «не знаю» та мовчання.

Далі розглянемо особливості вираженості знань дівчаток щодо сімейного життя (див.: рис. 2).

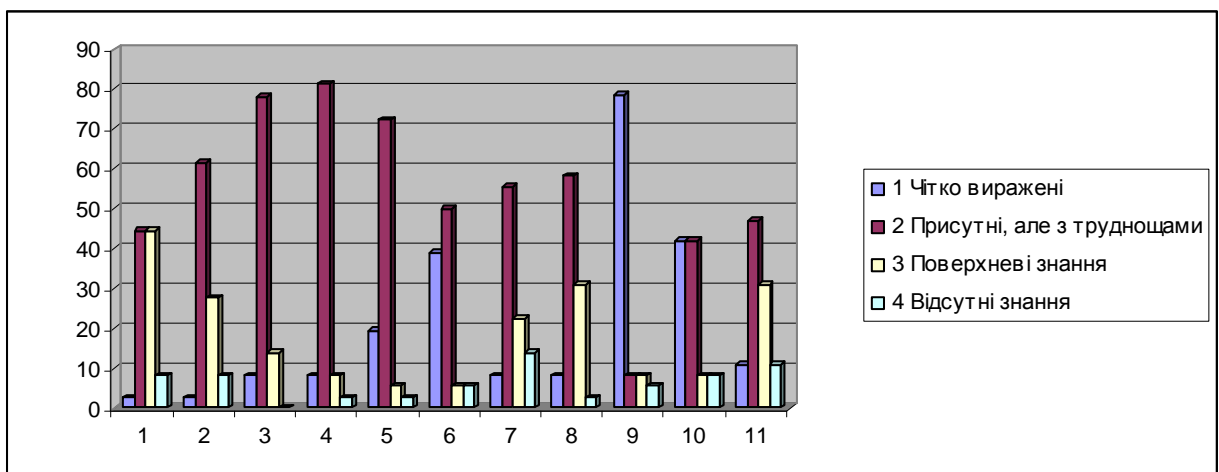


Рис. 2. Рівень вираженості знань щодо особливостей сімейного життя у дівчаток дошкільного віку (у відсотках)

Вивчивши діаграму можна сказати, що дівчатка, як і хлопчики, мають досить високий рівень знань (2 бали) майже усіх виділених нами аспектів життя дітей у сім'ї. За змістовними характеристиками відповіді дівчаток значно не відрізняються від тверджень хлопчиків.

У групі дівчаток представлена невелика кількість відповідей про максимально чіткі уявлення щодо того, що таке сім'я (2,7%): «сім'я – це люди які живуть разом, люблять один одного та у всьому допомагають»; та для чого вона потрібна (2,7%): «сім'я потрібна для того, щоб були близькі люди, які люблять один одного». Зміст інших категорій знань (чітко виражених, поверхневих та відсутніх) значно не відрізняються від тверджень хлопчиків.

Наступні запитання відображають знання дівчаток про те, що роблять діти та батьки якщо люблять та зляться один на одного. Дівчатка мають чіткі уявлення про те, що роблять батьки коли люблять своїх дітей (8%), уявлення з певними труднощами (78%) та поверхневі уявлення (5%). У змістовому наповненні відповіді дівчаток носять більш емоційний характер, вони частіше згадують поцілунки, обійми, лагідне ставлення. Наприклад, Олена К. відзначала, що якщо батьки люблять своїх дітей, вони гуляють з ними у парку та годують лебедів, допомагають застеляти ліжечко, потім обіймають та цілують, розповідають різні цікаві історії про життя, вчать віршики разом.

Також діти відображають знання щодо того, що вони роблять коли люблять своїх батьків: максимально чітко виражені (8%), виражені знання, але з труднощами у відповідях (81,3%), поверхневі (8%) та відсутні (2,7%). Відповідаючи на це запитання дівчатка (яким ми присвоїли 3 та 2 бали) також часто згадують обійми, поцілунки, подарунки квітів, а також те, що якщо діти люблять своїх батьків вони їх не засмучують, слухаються, не ображаються.

Розглянемо інші категорії відповідей, які стосуються того, що роблять діти та батьки якщо вони сердяться один на одного. Чіткі твердження дівчаток щодо того, що роблять батьки якщо вони сердяться на своїх дітей у більшій кількості представлені (19,5%) у порівнянні з хлопчиками (8,8%). Знання дітей з певними труднощами у обох груп майже однакова (72,3% - у дівчаток). За змістовним наповненням відповіді дівчаток та хлопчиків відрізняються тим, що дівчатка не повідомляють, що батьки їх б'ють. Ми можемо припустити, що хлопчиків карають фізично частіше ніж дівчаток, що пов'язано з гендерними стереотипами. Інші відповіді схожі: не «дозволяють дивитись телевизор», «gratisь у комп'ютер та на вулиці з друзями», «ставлять у куток», «забороняють їсти солоденьке», «довго розмовляють та пояснюють, що так робити не можна». Поверхневі та відсутні знання представлені у незначній кількості (5,5% та 2,7%).

Наступна теза показує знання дітей своїх дій коли вони сердяться на батьків. У своїй більшості, діти мають чіткі уявлення (39%) та уявлення з певними труднощами (50%). В основному відповіді дівчаток майже дублюють відповіді хлопчиків, але вони більш емоційні. Єлизавета К. повідомила, що вона сердиться на батьків якщо вони їй щось не дозволяють і ставлять у куток. Під час своєї розповіді вона тупотіла ніжками і демонструвала як вона дратується та що думає про батьків: «не буде з ними розмовляти та допомагати прибирати, вчасно прокидатись уранці». Як і у попередньому випадку небагато дівчаток мають поверхневі (5,5%) та відсутні (5,5%) знання: «щось роблять», «не знаю», «не пам'ятаю».

Сьоме та восьме запитання виявляє знання дітей про особливості вихідного та повсякденного дня. Щодо вихідного дня, то чіткі знання у дівчаток представлені у невеликій кількості (8%). Дівчатка відповідають схожим чином з хлопчиками, але вони частіше відволікаються на різні деталі. Значно більше знань дівчаток, які потребують додаткових стимулювань (55,5%). Діти цієї групи (отримали 2 бали) також розповідають про свій вихідний день, але відзначають менше деталей,

потребують натяків. Наприклад, часто ми додатково запитували дівчаток чи пригадують вони той день, коли не потрібно було йти у дитячий садок; з яких причин вони не відвідували його; що вони у цей час робили; з ким проводили цей день; що ще вони можуть додати, що робили. У дівчаток виявлені поверхневі (22,5%) та відсутні знання (14%), відповіді яких схожі з відповідями хлопчиків.

Уявлення дівчаток про день, коли вони відвідують дитячий садок, у відсотковому співвідношенні схожі з попередніми, а також з відповідями хлопчиків. Чіткі знання представлені у незначній кількості (8%); значно більше знань які потребують стимулювань (58,8%). Відповіді дівчаток цих груп значно не відрізняються від хлопчиків та розглянутих особливостей попередньої тези, тому детально зупинятись ми не будемо на них. Також було встановлено поверхневі знання (31%) та у незначній кількості відсутність знань (2,7%).

Наступне твердження щодо знань дівчаток про те, що робить мама у сім'ї у найбільшій мірі представлене чітко вираженим рівнем (78,5%). Відповіді схожі з відповідями хлопчиків: господарсько-побутові функції, піклування про сім'ю. Невеликий відсоток дітей демонструють відсутність знань (5,5%), їх поверхневість (8%) та знання які потребують певних стимулювань (8%).

Знання дівчаток щодо особливостей ролі батька у сім'ї дещо відрізняється від хлопчиків. У рівній кількості відзначені чіткі знання (42%) та знання з певними труднощами (42%) а у хлопчиків домінують чітко виражені уявлення щодо діяльності батька у сім'ї (70,5%). Пояснити різницю вираження знань дівчаток можна статевими відмінностями. Дівчатка більш орієнтовані на жінок, їх більше цікавить, що і як робить мама. Незначно представлені поверхневі знання (8%) та відсутність знань (8%).

Щодо знань дівчаток про спільну діяльність батьків разом з дітьми, то їх вираженість значним чином не відрізняється від знань хлопчиків. Чітко

виражені знання (11%) дівчатка демонструють наступним чином: «граються у різні ігри (лото, шашки, хованки, малювання, ліплення тощо)», «відпочивають біля моря», «ходять у зоопарк, парк, їдять морозиво», «прибирають у квартирі», «їздять на дачу та саджають дерева». Відзначимо, що у порівнянні з хлопчиками, дівчатка згадують аспект трудової діяльності разом з батьками. Наступна міра вираженості знань – знання з певними стимулюваннями (47%): «їмо, спимо, ходимо за покупками», «відпочиваємо», «граємось у різні ігри» (називають у які саме), «ходимо у різні місця» (діти їх перераховують: парки, дельфінарій, кафе, зоопарк, у гості до бабусі, братиків тощо). Значний відсоток дітей мають поверхові знання (31%). Після прохання назвати що можуть робити батьки з дітьми, пригадати чим особисто вони займаються разом зі своїми батьками, дівчатка коротко повідомляли: «щось робимо», «їмо, спимо», «дивимось телевизор», «граємось» (у які саме ігри діти не відповідали). Ми відзначили й відсутність знань у дівчаток (11%).

Далі опишемо особливості поведінкової складової образу сім'ї дітей дошкільного віку, вивчення якої ми здійснювали за допомогою режисерської гри. Режисерська гра – особливий вид дитячої гри. Це самостійна дитяча гра, де дитина під час розгортання сюжету керує діями іграшок, які виконують відповідні функції людей або предметів. Т.І. Пухова відзначає, що в індивідуальній грі дитина менше піддається впливу ігрових стереотипів [3, с.53-60].

Збір емпіричних даних ми здійснювали спираючись на досвід Т.І. Пухової, яка вивчала особливості ігрової діяльності дошкільників за допомогою шести ляльок. У дослідження Т.І. Пухової ляльки були ведмедиками, у нашому дослідження це звичайні ляльки невеликого розміру, три з них чоловічої статі та три жіночої. Дослідження проводилось у кімнаті без зайвих іграшок та речей, у відсутності інших дорослих та дітей. Дитина сидить за столом поряд з експериментатором. Для того щоб дітям цікавіше було гратись, а ми змогли отримати повноцінну інформацію були запропоновані деякі меблі (столи,

стілці, холодильник, тарілки, чайник, каструлі, виделки, пиріг, плитка; ліжка, крісла, комп'ютер, шафи, телевізор; чотири перегородки між кімнатами, які нагадують будинок), а також автомобіль, гараж, конструктор.

Дошкільнику пропонувалось познайомитись з іграшками та визначити, хто з них ким буде і чим вони будуть займатись. Після цього дитина сама починає гру, яка супроводжується констатувальними коментуваннями та триває від 15 до 30-35 хвилин. Якщо дошкільник не починав гру відразу після знайомства з іграшками, то експериментатор задавав питання: що вони роблять? Якщо дитина мовчки розставляла іграшки, ми просили говорити, що вона робить.

Діти маніпулювали фігурками, при цьому називаючи відповідні дії, за допомогою чого і реалізується певна роль. Таким чином, даний вид гри реалізується у двох видах діяльності: маніпулятивної і вербальної одночасно. Окремі маніпуляції з ігровими предметами, без вказування на символічний смисл дії, не вважались у нашому випадку ігровим моментом. Нагадаємо, що однією з ознак режисерської гри дітей п'яти років є те, що дитина виконує всі ролі або вербально супроводжує гру. Всі коментарі дитини ми відзначали у протоколі.

Далі проводився контент-аналіз. Кожний протокол режисерської гри ми аналізували за наступними категоріями: дії мами (М), дії тата (Т), спільні дії батьків (М+Т), дії усіх інших персонажів (Д), загальний показник усіх зазначених дитиною дій (Z). Якщо дитина багато разів повторювала одну й ту саму дію, ми її зараховували один раз. Наприклад, згадування сім'я за столом їсть два рази або тато працює за комп'ютером чотири рази, у протоколі ми зараховуємо як одну дію. Нас цікавить не лише кількість дій, але їх різноманітність. Вирази «дивитись на годинник» та «дивитись телевізор», «грати у комп'ютер» та «грати у лото» ми вважаємо різними діями. Протоколи режисерської гри у різних дітей відрізнялись по мірі розгорнутості її змісту. А розгорнутість змісту залежить від ігрових дій, за допомогою яких виражається ігрова ситуація. Загальна кількість дій у грі (Z) залежить від: рівня розвитку розуміння і використання речі; від складності внутрішньої схеми соціального

світу дитини; від готовності дитини повноцінно функціонувати у світі гри [3, с.72].

Після того як у протоколі відзначені всі дії, які назвала дитина для окреслення ролі, підраховувалась кількість дій за кожною категорією (див.: рис. 2.5).

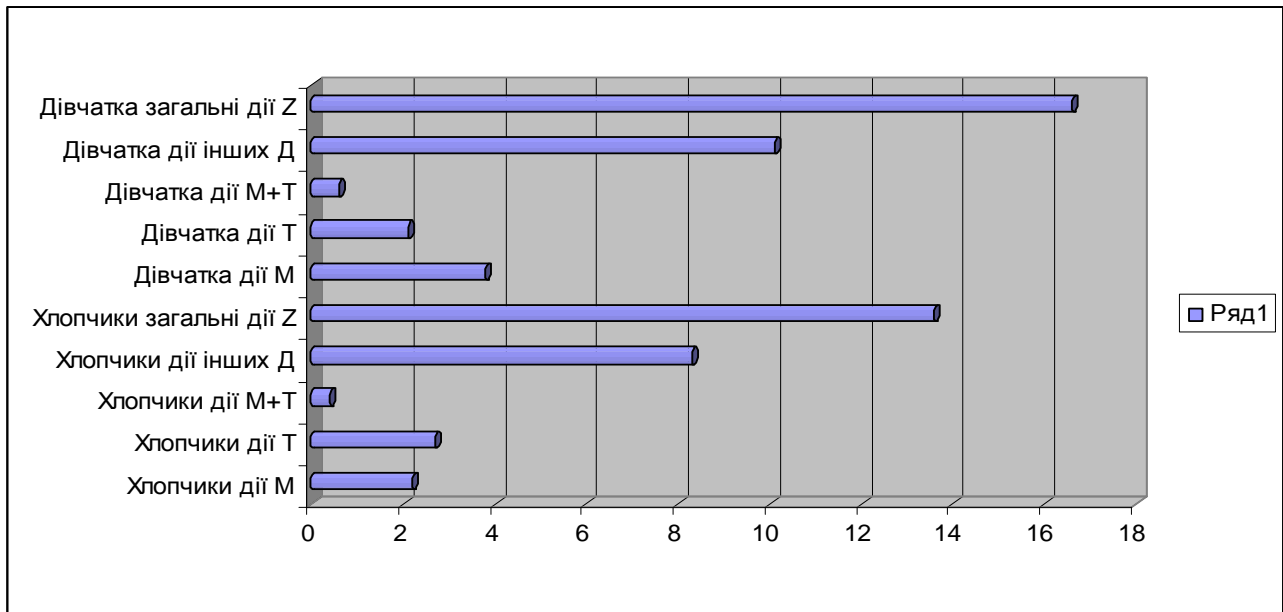


Рис. 2.5. Середні значення ігрових дій дошкільників

З діаграми можна помітити, що результати дівчаток дещо перевищують середні значення за показниками діяльності мами, спільних дій батьків, усіх учасників гри, а також загального показника діяльності під час гри. За допомогою U – критерію Манна-Уїтні, ми встановили статистично значимі відмінності (у дівчаток вищі показники) між діями мами у дошкільників ($U_{\text{емп}} = 194$), діями інших ($U_{\text{емп}} = 293,5$) та загальними діями всієї гри ($U_{\text{емп}} = 339$). ($U_{\text{кр}} = 413$ ($p \leq 0,01$); 471 ($p \leq 0,05$)). Це можна пояснити деякими чинниками: по-перше направленістю дівчаток на сімейні стосунки, по-друге більшим досвідом в ігровій діяльності (наприклад, гри у дочки-матері). Серед хлопчиків не популярні ігри з ляльками та м'якими іграшками, вони часто ухиляються від деяких сюжетних ігор, зокрема, гри у «сім'ю». Дитина часто просто не знає, що потрібно робити з ляльками і дещо соромиться з ними гратись.

У той же час зауважимо, що хлопчики у середньому більше відображають дії тата порівняно з дівчатами ($U_{\text{емп}} = 385,5$). Діяльність мами у них часто

обмежується приготуванням обіду, прибиранням, сном (в одній зазначеній дії). У той час як тато працює за комп'ютером, йде у гараж, ремонтує, шафу, стілець, гуляє з собакою, йде на роботу, тощо. Це можна пояснити статевими відмінностями та направленістю на вид діяльності своєї статі.

Найменше у режисерській грі діти демонструють спільні дії між мамою та татом. Не часто можна спостерігати й прояви любові між членами сім'ї (обійми, допомогу, спільну гру, прогулянки), уявлення про які діти зазначали під час дослідження когнітивного компоненту образу сім'ї.

За допомогою факторного аналізу ми визначили вагомі фактори у структурі образу сім'ї дошкільників. У групі дівчаток найбільш високі факторні навантаження мають перші три фактори (35,264%; 11,814%; 9,334%).

Перший фактор – поведінково-когнітивний має наступні змінні або компоненти фактору: загальні дії у грі, дії мами, тата, спільні дії обох батьків, дії інших; знання того, що роблять батьки разом з дітьми у сім'ї та що роблять батьки якщо сердяться на своїх дітей.

Гра – провідна діяльність дошкільного віку, яка впливає на розвиток особистості дитини. Важливим значенням рольової гри – розвиток мотиваційної сфери. Цю функцію гри відмічали Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, Д.Б. Ельконін. Дитина може дивитись на себе через ту роль з якою асоціює себе у рольовій грі, і тому під час ігрової діяльності відбувається усвідомлення дитиною того, що вона ще не доросла, але призводить до виникнення мотиву стати дорослою та втілити ці функції.

Самий перший сюжет, який починають обігрувати діти, це побутові стосунки всередині сім'ї. Наслідуючи батьків, діти рано починають грати у сім'ю. Дівчатка у грі втілюють той досвід та знання, які отримали у сім'ї. Вони приписують фігуркам емоції, певні моральні судження відображають турботу, взаємодопомогу у домашніх справах, а також покарання, усамітнення, ізоляцію певних персонажів.

Дії мами і батька важливі для дівчаток через те, що вони таким чином засвоюють функції батька та матері, їх образи, а спільні дії батьків є

показником стосунків між чоловіком та жінкою. Дівчинці дуже важливо засвоїти позитивні способи поведінки матері по відношенню до батька, оскільки у майбутньому подружньому житті вона буде спиратись саме на цей досвід. Якщо дівчатка під час гри згадують дії батьків, значить вони змогли виділити їх як частину навколишнього середовища і зробити об'єктом орієнтації. Дії інших у своїй більшості є відображенням дій дітей, стосунків з найближчим оточенням та у своїй меншості дитячо-батьківських стосунків. Відзначимо, що у грі дівчаток багато згадуються батьківські дії, але досить часто батьки зображені окремо від дітей (44,4% протоколів).

Зупинимось на когнітивних складових першого фактора. Знання про спільні дії батьків та дітей не лише збагачують сюжетно-рольову гру (у тому числі з ровесниками) та розвивають особистість дівчаток, але й впливають на майбутні свідомі уявлення про спільну діяльність батьків зі своїми дітьми. Знання дітей щодо того, що вони можуть робити разом з батьками можуть свідчити про їх особистісний досвід взаємодії зі своїми батьками. Цей досвід є безцінним у загальному розвитку дітей та їх батьків.

Ще одною важливою складовою становлення образу сім'ї – знання дівчаток про покарання, що є важливим чинником розвитку моральних якостей дітей. Отже, знання дівчаток про покарання та спільні дії батьків з дітьми є дуже важливими у їх образі сім'ї.

Другий фактор – когнітивно-емоційний, до якого входять наступні складові: знання що роблять діти у вихідний день, у день коли відвідують дитячий садок, для чого потрібна сім'я, що роблять діти у сім'ї разом з батьками; ставлення до тата, ставлення до сім'ї, прихильність до мами.

Сценарії повсякденного життя (знання що роблять діти у вихідний день, у день коли відвідують дитячий садок) також визначають становлення образу сім'ї дівчаток. За Е.Г. Ейдемільером та В. Юстицькісом [7] сценарії утворюють основу уявлень сім'ї про себе і своє життя, вони пов'язані з минулим сім'ї та планами на майбутнє. На основі сімейних сценаріїв проявляються взаємні почуття, виникають і вирішуються проблеми. Сценарії сімейних ситуацій

допомагають орієнтуватись у певних ситуаціях, передбачати яких подій слід очікувати, з якими проблемами або труднощами можна стикнутись. Діти непогано уявляють собі типову послідовність подій, звичайну поведінку кожної дієвої особи, звичайні висловлювання кожного члена сім'ї.

Сенс існування сім'ї у нашому сучасному суспільстві відображають знання дошкільників для чого вона потрібна.

Знання про те, що роблять діти разом з батьками також є змінною другого фактора. Оскільки ми розглянули ці особливості знань у першому факторі, зупиняємось на них детально не будемо.

Прихильність до мами, яка належить до емоційної складової досить важлива у становленні образу сім'ї дівчаток. Завдяки прихильності до певних членів сім'ї у дітей розвиваються уявлення про світ, а відповідно, про сім'ю. За допомогою прихильності до матері діти пізнають форму емоційної комунікації.

Не менш вагомими складовими другого фактору є ставлення до батька та сім'ї. Тато є першим взірцем поведінки чоловіка та уособленням чоловічих якостей. Образ батька відіграє важливу роль при виборі майбутнього шлюбного партнера. Вибір може відбуватись в залежності від схожості або протилежності образу батька, але у будь-якому випадку у своєму виборі дівчатка будуть відштовхуватись від засвоєного образу.

Що ж стосується ставленням до сім'ї, то за допомогою цього показника діти демонструють саморозуміння, оцінку своїх можливостей, а також рефлексивну самооцінку, що стимулюють наступні продовження речень: «дитина у сім'ї» та «мої близькі думають про мене, що я». Самооцінка та образ сім'ї розвиваються ніби паралельно, але у той же час впливають один на одного.

Третій фактор – емоційний: тривожність, конфліктність, почуття неповноцінності у сім'ї, благоприємна сімейна ситуація.

Тривожність та конфліктність взаємопов'язані між собою та представлені середнім рівнем вираженості у дівчаток та хлопчиків. Можна виділити причини, які можуть лежати в основі цих явищ: недостатнє задоволення

потреби в емоційному спілкуванні з батьками, збільшення вимог батьків до дітей дошкільного віку, тривожність та конфліктність між батьками та іншими членами сім'ї, неузгодженість стилів сімейного виховання та інші можливі проблеми батьків (робоча зайнятість, відсутність любові та взаєморозуміння між ними тощо).

Наступна змінна – почуття неповноцінності. Відчуття своєї значущості, потрібності, впливовості у сім'ї є ваговою складовою становлення цілісного образу сім'ї дівчаток.

Остання складова третього фактора – благоприємна сімейна ситуація. Той факт, що емоційні стосунки у сім'ї впливають на фізичний, психологічний, духовний стан та розвиток кожного її члена, є загальновідомим та безперечним. Показник благоприємної сімейної ситуації відображає загальний рівень комфортної емоційної атмосфери у сім'ї. Якщо дитину приймають, вона відчуває захищеність, згуртованість сім'ї, може вільно виражати свої почуття, здійснювати пошукову активність, а це сприяє не лише позитивному становленню образу сім'ї, але й образу світу. Нагадаємо, що у нашому дослідженні у дівчаток (як і у хлопчиків) домінує низький рівень благоприємної сімейної ситуації.

У групі хлопчиків найбільш високі факторні навантаження також мають перші три фактори (29,880%; 13,511%; 10,449%).

Перший фактор – когнітивно-поведінковий, до складу якого входять знання: сценарії повсякденного життя, що можуть робити батьки разом з дітьми, як поведуться батьки якщо вони сердяться на своїх дітей; показник дій мами у грі, спільні дії батька та мами, загальні дії у грі.

Як і для дівчаток (у другому факторі) знання сценаріїв повсякденного життя та спільних дій разом з батьками є змінними вагомими факторів. Це свідчить, що можливість прогнозувати певні події, чого можна очікувати від найближчого оточення та батьків, а також що можуть робити діти з батьками є вагомими складовими становлення образу сім'ї хлопчиків.

Як ми вже відзначали вище, розглядаючи складові першого фактору у групі дівчаток, знання про покарання є чинником розвитку моральних якостей, а також може впливати на образ людей (частіше це батьки) які здійснюють покарання. У хлопчиків уявлення щодо покарань носять більш агресивний характер. Поряд із засмученням, певними заборонами та тривалими розмовами, діти відзначають, коли батьки сердяться вони б'ють та ставлять у куток.

Значення числа Z – показник усіх відзначених у грі дій – оцінка розгорнутості режисерської гри. Підкреслимо, що для хлопчиків як майбутніх чоловіків діяльний аспект є важливим, оскільки таким чином вони втілюють у життя свої знання, переконання.

Спільні дії мами і тата важливі не лише для дівчаток, але і для хлопчиків, оскільки це є відображенням засвоєного образу поведінки не лише батьків, але й подружжя. Через дії мами в образі сім'ї хлопчиків може втілюватись образ матері та жінки. Хлопчики в основному прихильні до фігури матері, тому мама є важливим персонажем у їх житті.

Другий фактор – емоційний: тривожність, ворожість у сім'ї, конфліктність, благоприємна сімейна ситуація.

Складові другого фактору хлопчиків майже повністю збігаються зі складовими третього фактору дівчаток, тому детально на них зупинятись ми не будемо, оскільки їх змістовні характеристики значно не відрізняються. Відмінним є те, що почуття неповноцінності який є змінною фактора у групі дівчаток, замінює показник ворожості сімейної ситуації у хлопчиків.

Небезпечність та ворожість, є складовими благополучної/неблагополучної сімейної ситуації, яка може впливати на емоції дитини по відношенню до членів сім'ї. Нагадаємо, що у нашому дослідженні у дітей домінує низький рівень ворожості у сім'ї, але у той же час певним чином представлений середній рівень.

Третій фактор – когнітивний, має наступні змінні: знання що роблять діти якщо люблять своїх батьків, якщо сердяться на батьків, що роблять батьки коли люблять своїх дітей та для чого потрібна сім'я.

У становленні образу сім'ї особливо виділяють батьківську любов, яка дає відчуття захищеності і в той же час стимулює та направляє розвиток особистості дошкільника. Перші три категорії знань хлопчиків певним чином відображають уявлення про любов, способи її вираження. Тому становлення цих знань з дошкільного віку може впливати на розвиток реалістичних, адекватних уявлень дітей про любов, способи її реалізації у більш старші вікові етапи.

Як ми вже відзначали розглядаючи змінні другого фактору дівчаток, знання для чого потрібна сім'я відображають глибину та сенс існування інституту сім'ї у нашому сучасному суспільстві. І якщо її значимість та смисл будуть розуміти дошкільники (відповідно, розвивати та втілювати у життя свої переконання), то можна припустити, що цінність шлюбно-сімейних взаємин буде зростати серед населення.

Висновки і перспективи подальших розвідок. У своїй більшості дошкільники мають знання, хоч і з певними стимулюваннями, про те, що таке сім'я; для чого вона потрібна; що роблять батьки коли люблять та сваряться на дітей; що роблять діти коли люблять та ображаються на своїх батьків; знання щодо сімейних сценаріїв; та заняті дітей разом з батьками. Хлопчики здебільшого проявляють максимально чіткі знання про функції матері та батька у сім'ї, а дівчатка про функції матері у сім'ї.

Режисерська гра, за допомогою якої ми досліджуємо поведінкову складову образу сім'ї, у дівчаток більш змістовніша. Поряд з цим хлопчики згадують більше дій батька.

Визначальними факторами у розвитку образу сім'ї дівчаток є: поведінково-когнітивний, когнітивно-емоційний та емоційний; у хлопчиків: когнітивно-поведінковий, емоційний, когнітивний.

Перспективою подальших досліджень є вивчення впливу батьків на становлення образу сім'ї дітей, розробка розвивальної програми щодо становлення позитивного образу сім'ї дошкільників.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов: Введение в психометрическое проектирование / Пол Клайн. – Киев: ПАН Лтд., 1994. – 288 с.
2. Москвичева Н.Л. Семья как среда формирования и развития ребенка // СЕМЬЯ: психология, педагогика, социальная работа. Под ред. Реана А.А. – М.: АСТ. 2010. – с.229-289.
3. Пухова Т.И. Шесть кукол. Психологический анализ режиссерской игры в «семью» у дошкольников / Татьяна Ивановна Пухова. – Москва-Обнинск: «Принтер», 2000. – 180 с.
4. Рыжкова А.В. «Образ семьи» у детей дошкольного возраста и их родителей: дисс. ...канд псих. наук: спец. 19.00.13. «Психология развития, акмеология» / Алена Викторовна Рыжкова. – Санкт-Петербург, 2009. – 215 с.
5. Стюарт Й. Жизненный сценарий [Электронный ресурс] / Й. Стюарт, В. Джонс – М., 1987. – Режим доступа до книги: <http://www.psyinst.ru>.
6. Терещенко М.В. Образ сім'ї як структурний компонент картини світу дошкільника // Актуальні проблеми психології. – К: Видавництво «Фенікс», 2011. – Т. XII. Психологія творчості. – Випуск 13. – С. 399-407.
7. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – [3-е изд.]. – СПб.: Питер, 2002. – 656 с.

Додаток 1

Методика дослідження когнітивної складової образу сім'ї дітей дошкільного віку

Запитання щодо особливостей сімейного життя	Критерії оцінювання	Бали
1. Що таке сім'я? 2. Для чого вона потрібна? 3. Що роблять батьки, коли люблять своїх дітей? 4. Що роблять діти, коли люблять своїх батьків? 5. Що роблять батьки, якщо вони сердяться на своїх дітей? 6. Що роблять діти, якщо вони сердяться на своїх батьків? 7. Що ти робиш у свій вихідний день (розкажи послідовно, крок за кроком)? 8. Що ти робиш у той день, коли йдеш у дитячий садок (розкажи послідовно, крок за кроком)? 9. Що звичайно робить мама у сім'ї? 10. Що звичайно (частіше за все) робить батько у сім'ї? 11. Що роблять батьки разом з дітьми у сім'ї?	Максимально, чітко виражені знання щодо особливостей сімейних стосунків	3
	Знання присутні, але дитина довго думає, невпевнена, потребує додаткових запитань	2
	Поверхневі знання, навіть після значних «стимулювань» до відповіді	1
	Відсутні знання взагалі	0